

BRABANTSE RAADSVERKIEZINGEN ALS LABORATORIUM

Bespiegelingen naar aanleiding van kiezersonderzoek bij vijf Brabantse gemeenteraadsverkiezingen

M. Boogers en R. Weterings

1. Inleiding

Een verkiezingsavond in een willekeurige gemeente. In het gemeentehuis hebben de kandidaten zich verzameld en wachten met spanning de verkiezingsuitslag af. De spanning is te snijden. Alles draait om de vraag wie zal winnen en wie zal verliezen. Politieke carrières worden gemaakt of gebroken. Iedere verkiezingsavond is een 'democratische dramaproductie'. Een dramaproductie waarin de kiezer regisseur is. En het feit dat deze regisseur het steeds vaker laat afweten, zorgt vaak voor extra dramatiek. De kiezer blijkt nogal onverschillig te staan tegenover de inspanningen van lokale politici, hetgeen zich onder meer uit in dalende opkomstcijfers. Wie wel gaat stemmen, is met zijn gedachten vaak meer bij de landelijke politiek. De regie-aanwijzingen van de kiezer krijgen hierdoor iets ondoorgrondelijks: lokale politici worden bij de verkiezingen niet alleen afgerekend op hun eigen plannen en prestaties, maar krijgen ook (en vooral) de rekening gepresenteerd van het beleid van hun landelijke collega's.

Nadat de kandidaten hun verlies hebben verwerkt of hun winst hebben gevierd, geven zij zich - al naar gelang hun gemoedstoestand - over aan sombere bespiegelingen over de kwaliteit van de lokale democratie of enthousiaste ideeën over de verbetering hiervan. 'Het moet voor de kiezer duidelijker worden wat er bij de verkiezingen op het spel staat. Als de gemeenteraadsverkiezingen niet meer overschaduwd worden door de landelijke politiek, zal dat gemakkelijker uit te leggen zijn', zo luidt veelal de redenering in deze reacties.

De vraag is natuurlijk of en hoe de betrokkenheid van de kiezer bij de gemeenteraadsverkiezingen vergroot kan worden. Aan de hand van lokaal verkiezingsonderzoek kunnen hier enige uitspraken over worden gedaan. Het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Katholieke Universiteit Brabant heeft tussen 1994 en 1999 bij vijf gemeenteraadsverkiezingen in drie Noord-Brabantse steden onderzoek gedaan naar de achtergronden van het stemgedrag. Door de gemeentelijke herindelingen die zich in die periode in Noord-Brabant hebben voltrokken, varieerde de aard van deze verkiezingen en het tijdstip waarop ze zijn gehouden. Tussentijdse herindelingsverkiezingen waarbij voor sommige kiezers veel op het spel stond, kunnen zo worden

vergeleken met reguliere raadsverkiezingen die een opmaat waren voor de landelijke verkiezingen van 1994 respectievelijk 1998.

Na een kort resumé van het debat over het belang en de betekenis van lokale verkiezingen, zal in deze beschouwing eerst worden ingegaan op de onderzochte gemeenteraadsverkiezingen en de onderzoeksmethode. Vervolgens komen de onderzoeksgegevens aan bod, waarbij achtereenvolgens de verkiezingsopkomst, nationalisering, timing en het belang van de gemeenteraadsverkiezingen worden behandeld.

2. Het debat over het belang van gemeenteraadsverkiezingen

In het debat over de kwaliteit van de lokale democratie wordt vaak gewezen op de lage opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen. Een tegenvallende opkomst zou een uitdrukking zijn van onverschilligheid ten aanzien van de lokale politiek, hetgeen afbreuk zou doen aan de legitimiteit en het gezag van het gemeentebestuur. Verder wordt erop gewezen dat een lage opkomst een gevaar kan betekenen voor de representativiteit van de gemeenteraad, waardoor bepaalde groepen of belangen veronachtzaamd zouden worden.¹ Van degenen die wel gaan stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen, laat een aanzienlijk deel zich leiden door zijn oordeel over de landelijke politiek. Het oordeel van de kiezer over de prestaties en plannen van lokale politici komt nauwelijks tot uiting in de verkiezingsuitslag, die daarmee een betrekkelijk willekeurige interventie vormt in de politieke verhoudingen van een gemeente.²

politisering door dualisering

In de manier waarop de problemen van de lokale democratie worden gedefinieerd en naar vermogen worden opgelost, kunnen twee elkaar aanvullende benaderingen worden onderscheiden. In de eerste benadering staat het lokale politieke systeem centraal. Volgens deze benadering heeft de lage opkomst en de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen te maken met het bleke profiel van de lokale politiek. Als de lokale politieke tegenstellingen worden verscherpt - bijvoorbeeld door het vergroten van de gemeentelijke beleidsruimte of door meer politisering in de gemeenteraad - zullen de lokale verkiezingen weer 'ergens over gaan', en zullen kiezers minder snel geneigd zijn om thuis te blijven of een 'nationale' stem af te geven. De voorstellen van de Staatscommissie Dualisme en lokale democratie (commissie-Elzinga) zijn de meest recente voorbeelden van deze politiserings-benadering. De voorstellen van deze commissie voor een dualistische relatie tussen het college van burgemeester en wethouders en de gemeenteraad, beogen het politieke debat in de gemeenteraad te verlevendigen, waardoor de lokale politiek voor de burger interessanter zou worden.³

spreiding

De tweede benadering richt zich op de context waarin lokale verkiezingen worden gehouden. Het bleke profiel van de lokale politiek heeft niet alleen te maken met de afwezigheid van scherpe politieke tegenstellingen, maar ook met

het gegeven dat de (media-)aandacht vooral naar de Haagse politiek uitgaat. Gemeenteraadsverkiezingen die vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen worden gehouden, zullen verbleken bij het media- en campagnegeweld dat deze verkiezingen omgeeft. Door rekening te houden met de timing van gemeenteraadsverkiezingen, bijvoorbeeld door ze overal op verschillende tijdstippen te houden, zouden de betekenis van de lokale verkiezingen en het eigen karakter ervan beter tot hun recht kunnen komen.

In de afgelopen jaren is uitgebreid gediscussieerd over de vermeende voordelen van een spreiding van gemeenteraadsverkiezingen. Door de uniforme datum van gemeenteraadsverkiezingen te laten varen, zouden deze verkiezingen zich kunnen onttrekken aan de overweldigende aandacht van landelijke politici en de media. Hierdoor zouden lokale verkiezingen weer of meer over lokale thema's gaan. P. Scholten, de huidige burgemeester van Arnhem, deed in 1986 het voorstel om de gemeenteraadsverkiezingen niet meer in alle gemeenten op één en dezelfde dag te laten plaatsvinden, maar te spreiden over meerdere data. De gemeenten zouden volgens Scholten de mogelijkheid moeten hebben om eens in de vier à zes jaar verkiezingen te organiseren. Een jaar later paste hij zijn voorstel aan door te pleiten voor raadsverkiezingen per WGR-regio (Wet Gemeenschappelijke Regeling). Het pleidooi van Scholten is in verschillende bewoordingen ondersteund door de bestuurskundige W. Derksen in 1990, de interuniversitaire onderzoeksgroep Lokale democratie en bestuurlijke vernieuwing in 1991 en eerder al door de staatsrechtgeleerde D.J. Elzinga in 1986.⁴ Naast ondersteuning zijn er ook enkele sceptische reacties op dit voorstel voor spreiding van raadsverkiezingen gekomen. Zo stelt de Maastrichtse politicoloog M.F.J. van Tilburg in zijn dissertatie dat de spreiding van de raadsverkiezingen waarschijnlijk slechts één effect zal voortbrengen: een verlaging van de opkomst.⁵ Deze verwachting wordt in 1994 gedeeld door de publicatie *In de buurt van politiek* van het Centrum voor Lokaal Bestuur van de Wiardi Beckman Stichting van de PvdA.

combinatie van verkiezingen

Uit een onderzoek uit 1997 van de Tilburgse politicologen P. Depla en P.W. Tops blijkt dat een spreiding van gemeenteraadsverkiezingen weinig autonome betekenis heeft voor de betrokkenheid van burgers bij de lokale politiek en derhalve geen noemenswaardige invloed zal hebben op de opkomstcijfers en de nationalisering van deze verkiezingen.⁶ Een combinatie van verkiezingen, zoals in Zweden, zou volgens hen meer mogelijkheden bieden. De Zweedse praktijk laat zien dat de combinatie van landelijke, provinciale en lokale verkiezingen geleid heeft tot een verhoging van de verkiezingsopkomst, zonder dat dit afbreuk heeft gedaan aan het lokale karakter van de raadsverkiezingen. Omdat men zich gelijktijdig kan uitspreken over de landelijke en de lokale politiek, lijken de verschillen tussen beide verkiezingen juist duidelijker voor het voetlicht te komen. De Nederlandse discussie over de *timing* van de gemeenteraadsverkiezingen kreeg er door deze opmerkelijke conclusie een nieuwe dimensie bij. De discussie over het bundelen van verkiezingen is overigens niet helemaal

nieuw. In 1990 is hierover bij de parlementaire behandeling van de Kieswet uitvoerig gesproken. Het debat spitste zich toe op het koppelen van raads- en kamerverkiezingen. De PvdA-fractie in de Tweede Kamer bleek toen de enige voorstander daarvan. De bezwaren die in de discussie genoemd werden, hadden vooral te maken met de vrees dat de combinatie van verkiezingen afbreuk zou doen aan de zelfstandige betekenis van beide verkiezingen. Daarnaast zag men een aantal praktische problemen. De kiezers zouden gemakkelijk in verwarring kunnen raken doordat de deelnemende partijen voor de verschillende verkiezingen een ander lijstnummer toegewezen krijgen. Stembureaus zouden kunnen worden overbelast, waardoor de kans op fouten zou ontstaan. Verder vonden de meeste leden van de Tweede Kamer het onoverkomelijk dat gemeenten met stemmachines nu ineens het dubbel aantal machines zouden moeten aanschaffen of terug zouden moeten vallen op stembiljetten. Daarmee verdween het idee van gekoppelde verkiezingen weer voor lange tijd in de ijskast.

Hoewel er dus vrij veel scepsis bestond over het idee om verkiezingen te combineren, kon het door een toevallige samenloop van omstandigheden in 1999 worden beproefd. In 29 Noord-Brabantse gemeenten werden op 3 maart 1999 gelijktijdig met de verkiezingen voor de Provinciale Staten extra raadsverkiezingen georganiseerd vanwege de gemeentelijke herindeling van 1997. De opkomst voor de Statenverkiezingen, die landelijk alle diepte-records brak, stak in deze Brabantse gemeenten gunstig af.⁷ Mede op grond van de Brabantse ervaringen besloot het kabinet in de zomer van 1999 de raadsverkiezingen (die zouden worden gehouden in maart 2002), te combineren met de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart 2003. Dit besluit werd echter teruggedraaid in april 2000, op instigatie van de dan net als opvolger van A. Peper aangetreden minister van Binnenlandse Zaken K. de Vries. Hij wilde wachten op de voltooiing van de kabinetsreactie op het rapport van de commissie-Elzinga. Dit uitstel betekent dat gecombineerde verkiezingen procedureel niet meer 'op tijd' zijn.

De commissie-Elzinga, die zich in haar rapport ook heeft uitgesproken over electorale aspecten van de lokale democratie, ziet overigens weinig heil in deze combinatie van verkiezingen. Hoewel het zou kunnen leiden tot een verhoging van de verkiezingsopkomst, acht de commissie het gevaar voor een verdere nationalisatie van raadsverkiezingen te groot. Aangezien provinciale verkiezingen betekenis hebben voor de samenstelling van de Eerste Kamer, zouden de gecombineerde raads- en Statenverkiezingen immers gemakkelijk het strijdtoneel kunnen worden van de landelijke politiek.

3. Politisering, timing, opkomst en nationalisering

In de genoemde benaderingen worden andere veronderstellingen gehanteerd over de betekenis van politisering en timing voor de hoogte van de opkomst en de mate van nationalisering bij raadsverkiezingen (zie tabel 1).

politisering

De veronderstellingen van de eerste benadering - die zich op het politieke systeem richt - zijn het meest eenvoudig: een verscherping van de tegenstellingen in de lokale politiek zal de kiezer uitdagen om zich hierover uit te spreken tijdens de raadsverkiezingen. De opkomst stijgt, terwijl nationale politieke tegenstellingen naar de achtergrond verdwijnen. Voorwaarde hiervoor is wel dat de kiezers zich in de verscherpte tegenstellingen kunnen herkennen. Dat wil zeggen dat ze betrekking moeten hebben op lokale thema's die de kiezer relevant vindt.

spreiding

Over de betekenis van het tijdstip van de lokale verkiezingen voor de opkomst en de nationalisering kunnen meerdere veronderstellingen worden geformuleerd. Zo mag worden verwacht dat naarmate de afstand tussen raadsverkiezingen en Tweede-Kamerverkiezingen geringer is, de raadsverkiezingen meer in het teken zullen staan van de nationale politiek. De campagne voor de gemeenteraadsverkiezing fungeert dan immers als 'opwarmer' voor de naderende nationale verkiezingscampagnes. Landelijke politici grijpen de lokale campagnes aan om zich alvast te presenteren aan de kiezers. Leuzen en affiches kunnen worden getest. De uitslag kan ook worden beschouwd als een graadmeter voor winst en verlies bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Kortom: als raadsverkiezingen aan de vooravond van Tweede-Kamerverkiezingen worden gehouden, zal dit de nationalisering van het lokale stemgedrag bevorderen. Tegelijkertijd lijkt de verkiezingsopkomst juist weer te profiteren van een geringe afstand tussen beide verkiezingen. Door de lokale verkiezingen als *warming-up* te beschouwen voor de naderende landelijke verkiezingen, neemt voor de kiezers het belang van de verkiezingen toe. Veel kiezers zijn immers meer geïnteresseerd in de landelijke dan in de lokale politiek, en kennen hier ook een groter belang aan toe.⁸ Wanneer lokale verkiezingen in het teken staan van de landelijke politiek, zullen ze dus op meer belangstelling van de kiezer kunnen rekenen. Verondersteld mag worden dat de opkomst toeneemt als de tijd tussen raads- en kamerverkiezingen geringer is. De prijs die de lokale politiek hiervoor moet betalen, zo luidt althans de veronderstelling, is een grotere invloed van de nationale politiek op het stemgedrag van de kiezers. De formele betrokkenheid van de kiezers neemt toe (hogere opkomstcijfers), terwijl de inhoudelijke betrokkenheid afneemt (meer nationalisering). Door gemeenteraadsverkiezingen voor verschillende gemeenten op verschillende tijdstippen te houden, zou zich precies het tegenovergestelde effect voordoen. Bij gespreide raadsverkiezingen zal de invloed van de nationale politiek minder zijn, en daarmee de opkomst lager. Als de gemeenteraadsverkiezingen het zonder de aandacht van landelijke politieke kopstukken en landelijke media moeten stellen, zijn het weer normale 'second order elections' die door de kiezer minder belangrijk worden gevonden.

combinatie van verkiezingen

Het combineren van landelijke en lokale verkiezingen op één dag lijkt de dominantie van de landelijke politiek op het eerste gezicht te versterken. Omdat

de meeste aandacht van de nationale media naar de landelijke verkiezingen uitgaat, zouden lokale (of provinciale) campagnes nauwelijks enige aandacht krijgen. Verder ligt het voor de hand dat de kiezer vanuit een soort automatisme alle stembiljetten op dezelfde manier invult. Voor wie bij landelijke verkiezingen bijvoorbeeld op de VVD stemt, zou het dus vanzelfsprekend zijn om bij de gemeentelijke verkiezingen tot eenzelfde keuze te komen. De commissie-Elzinga acht het gevaar dat lokale verkiezingen zo gedomineerd gaan worden door de landelijke politiek groot, en wijst een combinatie van verkiezingen daarom af. Toch laat de Zweedse praktijk (waar zoals reeds vermeld landelijke, provinciale en nationale verkiezingen sinds 1970 op één dag worden gehouden) zien dat de kiezer veel minder 'mechanisch' stemt dan men zou verwachten. Vanaf de invoering van de gecombineerde verkiezingen wordt steeds vaker gebruik gemaakt van de mogelijkheid om drie verschillende stemmen uit te brengen, waarmee de Zweedse kiezers een afzonderlijk oordeel geven over de beleidsprestaties of verkiezingsbeloften van de landelijke, provinciale en lokale politici. Omdat men zich gelijktijdig kan uitspreken over de landelijke en de lokale politiek, lijken de verschillen tussen beide verkiezingen juist duidelijker voor het voetlicht te komen.

Tabel 1. Betekenis benaderingen raadsverkiezingen voor opkomst en 'nationalisering'

<i>effect</i>	<i>opkomst</i>	<i>nationalisering</i>
<i>benadering</i>		
politisering	stijgt	vermindert
timing: spreiding	daalt	vermindert
timing: combinatie	stijgt	neemt toe (Elzinga) of vermindert (Zweden)

Voorts zijn er ook andere signalen die aangeven dat de nationalisering van de Zweedse lokale politiek meevalt. Landelijke ontwikkelingen doen zich bij gemeenteraadsverkiezingen wat minder sterk gelden, hetgeen er op lijkt te duiden dat er ook zuiver lokale issues in het geding zijn. Verder blijken de verkiezingsuitslagen per gemeente in toenemende mate te verschillen. Het aantal gemeenten dat afwijkt van algemene electorale trends, is iedere verkiezing weer groter. Alles duidt er dus op dat het instellen van een algemene verkiezingsdag het eigen karakter van de lokale verkiezingen niet heeft verzwakt, maar juist heeft versterkt. Het toegenomen aantal lokale groeperingen in de gemeenteraden onderstreept dat nog eens. Een ander gunstig effect van deze Zweedse *election-*

day is dat het heeft geleid tot een sterke verhoging van de verkiezingsopkomst. De Zweedse gemeenteraadsverkiezingen kennen hierdoor relatief hoge opkomstcijfers.⁹

De vraag is dus of de aanwezigheid van scherpe politieke tegenstellingen (politisering) en de spreiding of combinatie van gemeenteraadsverkiezingen (timing) invloed hebben op de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen en het eigen karakter ervan. Voor een antwoord op deze vraag zullen de uitkomsten van lokale verkiezingsonderzoeken in Brabantse steden aan een nadere analyse worden onderworpen.

4. Exitpolls

Een *exitpoll* is een verkiezingsonderzoek waarbij de kiezers na het uitbrengen van hun stem worden ondervraagd. Electorale verschuivingen en de beweegredenen van de kiezer kunnen hierdoor duidelijk in beeld worden gebracht. De Katholieke Universiteit Brabant heeft in de jaren negentig bij vijf verschillende Noord-Brabantse raadsverkiezingen een exitpoll uitgevoerd. Omdat er in deze periode in Brabant een groot aantal gemeentelijke herindelingen is doorgevoerd, gaat het hier om verkiezingen die op verschillende tijdstippen en onder verschillende omstandigheden zijn gehouden. Reguliere verkiezingen, tussentijdse herindelingsverkiezingen en 'post-herindelingsverkiezingen' kunnen zo met elkaar worden vergeleken (zie tabel 2).

verschillende typen raadsverkiezingen

De eerste exitpoll vond in 1994 in Tilburg plaats. Het betrof hier reguliere raadsverkiezingen, die kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen werden gehouden. Hierna zijn er exitpolls uitgevoerd bij twee tussentijdse herindelingsverkiezingen: in 1995 in Den Bosch en in 1996 in Breda. Vervolgens zijn twee post-herindelingsverkiezingen onder de loep genomen. In 1998 is een exitpoll gedaan bij de raadsverkiezingen in Den Bosch, in 1999 in Tilburg. De raadsverkiezingen in Den Bosch werden samen met die in de meeste andere gemeenten een aantal maanden voor de Tweede-Kamerverkiezingen gehouden. De Tilburgse raadsverkiezingen werden gelijktijdig gehouden met de Provinciale Staten-verkiezingen. Op basis van een globaal overzicht van de resultaten van deze exitpolls, is het mogelijk enkele uitspraken te doen over de betekenis van politisering en timing (spreiding en combinatie) voor de lokale verkiezingsopkomst en de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen.

methode

Bij de genoemde gemeenteraadsverkiezingen is voor de exitpoll steeds een selectie gemaakt van acht à tien stembureaus die gelijkmatig zijn verdeeld over de verschillende delen van de onderzochte stad. Daarbij is tevens gelet op electorale representativiteit: de laatste verkiezingsuitslagen van alle geselecteerde stembureaus gezamenlijk komen overeen met de verkiezingsuitslag van de gehele stad.

De respons bij de verschillende exitpolls bedroeg gemiddeld 65%. Dat wil zeggen dat bijna twee derde van het aantal kiezers op de geselecteerde stembureaus aan de exitpoll hebben meegewerkt. Het totaal aantal respondenten van de exitpolls bedraagt tussen de 3.600 en 5.200. Om te corrigeren voor een onder- of oververtegenwoordiging van bepaalde groepen kiezers, zijn de onderzoeksgegevens zodanig 'gewogen' dat de onderzoekspopulatie representatief is voor het gehele electoraat.

opkomst

De opkomst bij de verschillende raadsverkiezingen is vastgesteld aan de hand van de verkiezingsuitslagen. Voor zover het zinvol was om de opkomst in verschillende stadsdelen met elkaar te vergelijken, is dat gebeurd op basis van de uitslagen per stembureau. Omdat bij exitpolls alleen onderzoek wordt gedaan bij kiezers, kunnen er vanzelfsprekend geen uitspraken worden gedaan over de kiesgerechtigden die niet zijn gaan stemmen.

nationalisering

De mate van nationalisering van de raadsverkiezingen kan met behulp van de exitpollgegevens op verschillende manieren worden bepaald. De eerste indicator is het stemmotief. Om een beeld te krijgen van de overwegingen van kiezers om op een bepaalde partij te stemmen, is in de exitpolls gevraagd door wat voor motieven zij zich hebben laten leiden bij het uitbrengen van hun stem. Waren dat vooral lokale motieven? Of lieten de kiezers zich bij het uitbrengen van een stem vooral leiden door een indruk of beoordeling van de landelijke politiek? Bij de twee herindelingsverkiezingen (Den Bosch 1995 en Breda 1996) is in plaats hiervan gevraagd in hoeverre het oordeel over de herindeling van invloed is geweest op het stemgedrag. Bij de gecombineerde raads- en Statenverkiezingen in Tilburg is tevens gevraagd naar het stemmotief voor de provinciale verkiezingen. Een andere graadmeter voor de mate van nationalisering is de aanhang van lokale partijen, die zich immers in sterke mate op lokale issues profileren.

Tabel 2. Onderzochte verkiezingen op een rij

	<i>karakter</i>	<i>vraag: stemmotief, landelijk of lokaal</i>	<i>vraag: electorale invloed her- indeling</i>	<i>aantal res- pondenten</i>
Tilburg '94	-regulier -opmaat voor Tweede- Kamerverkiezing	ja	n.v.t.	4.109
den Bosch '95	-tussentijds -herindelingsverkiezing	nee	ja	3.663
Breda '96	-tussentijds -herindelingsverkiezing	nee	ja	5.276
den Bosch '98	-regulier -post-herindeling -opmaat voor Tweede- Kamerverkiezing	ja	nee	4.218
Tilburg '99	-post-herindeling -combinatie met Sta- tenverkiezingen	ja	nee	4.804

5. Vijf verkiezingen op een rij

Tilburg 1994

De Tilburgse gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart 1994 laten een sterke stijging van de opkomstcijfers zien.¹⁰ Bij de vorige raadsverkiezingen van 1990 had een recordaantal kiezers het stemlokaal links laten liggen, niet alleen in de andere Nederlandse gemeenten, maar ook in Tilburg. Een campagne waarbij bekende 'Tilburgers' (waaronder de cabaretier J. Brink) werden ingezet om de opkomst te bevorderen, kon niet voorkomen dat het opkomstpercentage hier onder de magische grens van 50% kwam; slechts 48,4% van de kiezers maakte de gang naar het stemlokaal. Waar de lage opkomstcijfers in veel Nederlandse gemeenten aanleiding gaven tot ambitieuze politieke vernieuwingen, bleef de hervormingszin in Tilburg beperkt tot enkele projecten en initiatieven van raadsfracties.¹¹ Ook 'opkomstbevorderingscampagnes' bleven, vanwege het geringe effect ervan bij de vorige raadsverkiezingen, in 1994 achterwege. Desondanks is de opkomst bij deze verkiezingen, conform de landelijke trend, gestegen: 56,8% van Tilburgse kiezers maakte gebruik van zijn of haar stemrecht.

Gevraagd naar het belangrijkste motief om op een bepaalde partij te stemmen, gaf ruim een kwart (27,3%) van de kiezers aan dat hun keuze is gebaseerd op hun oordeel over lokale politiek. Zoals verwacht hebben kiezers op lokale

partijen zich vaker laten leiden door de lokale stemmotieven (54,5%), maar ook het electoraat van enkele landelijke partijen bleek vaak erg lokaal te stemmen. SP-kiezers hebben hun keuze vaak van de lokale politiek laten afhangen (53,0%), net zoals het CDA-electoraat (28,3%). De aanhang van de liberale partijen D66 en VVD beargumenteerde zijn keuze daarentegen vaker met overwegingen over de landelijke politiek (39,8% respectievelijk 34,5%).

Den Bosch 1995

29 november 1995 was een bijzondere dag voor de gemeente Rosmalen. De verkiezingen voor de nieuwe gemeenteraad betekenden een nieuwe stap in de samenvoeging met Den Bosch. Doordat ze het einde van de zelfstandige Rosmalense gemeenteraad impliceren, hadden de verkiezingen in Rosmalen een bijzondere symbolische betekenis. Ze boden voor de Rosmalense kiezers een laatste kans om zich uit te spreken over de gemeentelijke herindeling.¹² Gevraagd naar hun oordeel hierover, gaf een ruime meerderheid (86,5%) van de Rosmalense kiezers aan dat zij tegen de fusie met Den Bosch was. Ruim drie kwart (81,1%) zei dat dit een rol heeft gespeeld bij hun keuze. In Den Bosch speelden deze sentimenten helemaal niet. Bijna de helft (49%) zei dat de herindeling hen koud liet.

Dit verschil vertaalde zich meteen in de opkomstcijfers. Waar de Rosmalense stembureaus een opkomst van 67,0% lieten zien, bleef die in den Bosch steken op 39,8%. De aanleiding van deze verkiezingen - de fusie van Rosmalen met Den Bosch - heeft de Bossche kiezer onvoldoende tot de verbeelding gesproken om daarvoor de gang naar het stemlokaal te maken. Bovendien ontbrak het bij deze tussentijdse verkiezingen aan landelijke 'media-opwindings', die bij reguliere verkiezingen voor de gemeenteraad steevast een rol speelt. Het opkomstpercentage voor de gehele gemeente Den Bosch bedroeg 45,6%, een *all-time low* voor de stad. Het verschil in houding ten aanzien van de gemeentelijke herindeling en de opkomstverschillen die hieruit voortvloeien, hebben grote invloed gehad op de verkiezingsuitslagen. De lokale partij Rosmalens Belang, voor Rosmalense kiezers symbool van de weerstand tegen de herindeling, behaalde 22,2% van de stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen en werd daarmee de grootste partij. De term 'Rosmalen-effect' doet zijn intrede in discussies over herindelingsverkiezingen, een effect dat zich overigens ook nog op andere wijze manifesteerde: de nieuwe gemeenteraad telde na deze verkiezingen meer Rosmalenaren dan Bosschenaren. Voor landelijke politieke partijen die actief zijn op lokaal niveau wordt Rosmalen een schrikbeeld. Immers, waarom zou ditzelfde effect ook niet kunnen optreden in de komende herindelingsverkiezingen in bijvoorbeeld Breda of Tilburg? Ook daar hebben de randgemeenten zich fel verzet tegen de annexatiedrift van de grote stad. En ook daar zijn de extra gemeenteraadsverkiezingen een laatste kans voor de opgeslokte gemeenten om zich eensgezind uit te spreken tegen de herindeling.¹³

Breda 1996

De samenvoeging van Breda met Prinsenbeek, Teteringen, Bavel en Nieuw-Ginneken vormde de directe aanleiding voor deze verkiezingen. Menigeen speculeerde over de invloed die de gemeentelijke herindeling zou hebben op de uitslag. Zou het Rosmalen-effect zich ook hier voordoen? Op de verkiezingsdag werden al deze vragen naar de achtergrond gedrongen. De lage opkomst eiste vrijwel alle aandacht op. Met een opkomst van 38,2% voor de gehele stad werd een nieuw laagterecord bereikt. Terwijl de opkomst in de geannexeerde dorpen nog 59,1% bedroeg, bleef het opkomstpercentage in Breda-stad steken op 34,6%. Net zoals bij de herindelingsverkiezingen in Den Bosch het geval was, vonden de kiezers in de stad de herindelingen onvoldoende belangrijk om hiervoor een extra gang naar het stemlokaal te maken. 41,4% van de kiezers in de stad zei de herindelingen niet belangrijk te vinden. In de dorpen bestond er daarentegen een redelijk gepassioneerde meerderheid die tegen herindelingen was: 86,2% gaf aan tegen de annexatie van hun gemeente te zijn, 73% zei dat dit een rol heeft gespeeld bij hun keuze tijdens de verkiezingen.

Deze verschillen tussen de stad en de randgemeenten zorgden ervoor dat - net als in Den Bosch in 1995 - de tegenstanders van herindeling in de dorpen een relatief zwaar stempel drukken op de verkiezingsuitslag. Toch deed een Rosmalen-effect zich niet opnieuw voor. Door de electorale verdeeldheid onder de tegenstanders van herindeling, was er niet één lokale lijst uit de randgemeenten die een raadsmeerderheid weet te behalen. Tegenstanders van herindeling hebben relatief vaak op de nieuwe lokale partij Breda 97 gestemd, op de lijst Teterings Belang en op het CDA.¹⁴

Den Bosch 1998

De gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart waren voor Den Bosch de eerste reguliere verkiezingen na de fusie van deze gemeente met Rosmalen. Waar de tussentijdse verkiezingen van november 1995 nog in het teken stonden van de herindeling en het verzet daartegen, ging het nu meer om de algemene politieke voorkeur van de kiezers in de nieuwe gemeente. Zoals verwacht, was de animo om te gaan stemmen bij deze reguliere verkiezingen groter; zeker omdat deze raadsverkiezingen vlak voor de verkiezing van de Tweede Kamer werden gehouden, waarvoor al druk campagne werd gevoerd.

De opkomststijging bij deze gemeenteraadsverkiezingen (van 45,6% naar 54,1%) is haast volledig op het conto te schrijven van de kiezers in het Bossche stadsdeel. De opkomst in Rosmalen bleef ongeveer op het niveau van 1995. Door deze ongelijke opkomstontwikkeling, legde de Rosmalense kiezer minder gewicht in de schaal dan bij de herindelingsverkiezingen. De electorale effecten hiervan zijn vooral voelbaar voor Rosmalens Belang, die vrijwel uitsluitend van Rosmalense stemmen afhankelijk is. Rosmalens Belang verloor vier zetels, maar bleef wel de grootste partij in de gemeenteraad. Het Rosmalen-effect van 1995 was door de stijging van de opkomst in het Bossche stadsdeel als het ware 'weggelekt'.¹⁵

Gevraagd naar de reden om op een bepaalde partij te stemmen, gaf bijna de

helft (44,7%) aan hiervoor een lokaal stemmotief te hebben. In Rosmalen was dit percentage hoger (62,7%). Hoewel herindelingsstemmen bij deze verkiezingen vanzelfsprekend een minder sterke rol speelden, bleven lokale tegenstellingen (zoals die tussen de verschillende stadsdelen) vooral voor de Rosmalense kiezer van groot belang.¹⁶

Tilburg 1999

Deze eerste gemeenteraadsverkiezingen na de samenvoeging van Tilburg met Berkel-Enschot en Udenhout werden gelijktijdig gehouden met de verkiezingen voor de Provinciale Staten. In 29 Brabantse gemeenten is sprake van zulke gecombineerde verkiezingen. Aan de vooravond van de verkiezingen werd er volop gespeculeerd over de mogelijke gevolgen van het combineren van twee verkiezingen op één dag. Algemeen werd verondersteld dat de provinciale verkiezingen die doorgaans weinig tot de verbeelding spreken, zouden kunnen profiteren van het mobiliserende effect dat de raadsverkiezingen teweeg zullen brengen.¹⁷ Premier W. Kok liet weten de koppeling van lokale en provinciale verkiezingen te willen overwegen als het provinciale opkomstcijfer in Brabant boven het landelijk gemiddelde zou uitkomen. Dit 'Kok'-criterium werd niet gehaald. De opkomst bij de Statenverkiezingen is in Noord-Brabant als vanouds onder het landelijke gemiddelde gebleven.¹⁸

Wel is Noord-Brabant de enige provincie waar de opkomst is gestegen. Een verhoging die volledig op het conto is te schrijven van de 29 gemeenten waar gelijktijdig raadsverkiezingen hebben plaatsgevonden. Opmerkelijk is dat in Tilburg de opkomst voor de provinciale verkiezingen zelfs hoger is dan die voor de gemeenteraad: een unicum sinds de afschaffing van de stemplicht. Het effect van de gecombineerde verkiezingen op de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen is daarentegen minder gemakkelijk te duiden. Aan de ene kant lijken de raadsverkiezingen te hebben geprofiteerd van de gelijktijdig gehouden Statenverkiezingen. In Tilburg is (net als in de andere 28 Brabantse gemeenten) de opkomst gestegen ten opzichte van de herindelingsverkiezing van 1996, die een relatief lage opkomst kende. Onderzoek wijst uit dat de lage opkomst bij raadsverkiezingen in heringedeelde gemeenten na enige tijd weer normaliseert. Dit wil niet zeggen dat de combinatie met de verkiezingen voor de Provinciale Staten helemaal geen betekenis heeft gehad voor de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen. De landelijke campagnes voor de Statenverkiezingen zijn lokaal immers zeker niet onopgemerkt gebleven. Zij kunnen ook in de gemeenten de verkiezingskoorts hebben aangewakkerd. Vergeleken met de reguliere gemeenteraadsverkiezingen van 1998 is de verkiezingsopkomst echter nog steeds laag te noemen. De opkomst lag bij de Tilburgse raadsverkiezingen ruim 10% onder het gemiddelde opkomstcijfer van andere gemeenten met meer dan 100.000 inwoners bij de raadsverkiezingen van 1998.¹⁹ Toen vormden de gemeenteraadsverkiezingen de opmaat voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Wanneer de schaduw van naderende kamerverkiezingen over de raadsverkiezingen hangt, komt dit de opkomst bij

de raadsverkiezingen dus ten goede.

De discussie over de betekenis van de gecombineerde verkiezingen krijgt wat meer reliëf als we naast de opkomst ook het stemgedrag bij beide verkiezingen met elkaar vergelijken. Het eerste wat opvalt is dat de provinciale uitslagen een ander beeld laten zien dan de uitslagen van de raadsverkiezingen. Waar bijvoorbeeld de VVD bij de raadsverkiezingen wint, laten de plaatselijke uitslagen voor de Statenverkiezingen een gering verlies voor deze partij zien. Ook in het stemmenpercentage dat de partijen in iedere gemeente bij de lokale en provinciale verkiezingen hebben behaald, zijn er vaak grote verschillen. De kiezer blijkt dus niet vanuit een soort automatisme twee keer eenzelfde keuze te hebben gemaakt. Zelfs als alle kiezers op lokale lijsten buiten beschouwing worden gelaten (omdat ze bij de Statenverkiezingen immers niet op dezelfde partij kunnen stemmen), heeft ongeveer een op de acht Tilburgse kiezers (12,7%) bij de provinciale verkiezingen op een andere landelijke partij gestemd dan bij de raadsverkiezingen. Dit kan voor een belangrijk deel worden verklaard uit het gegeven dat het stemgedrag bij lokale verkiezingen duidelijk andere achtergronden kent dan het stemgedrag bij provinciale verkiezingen. Bij gemeenteraadsverkiezingen laat men zich eerder leiden door lokale factoren, terwijl men de keuze bij de provinciale verkiezingen eerder laat afhangen van het oordeel over de landelijke politiek. Waar 41,4% van de kiezers zich bij de gemeenteraadsverkiezingen heeft laten leiden door lokale politieke overwegingen, motiveert maar 16,1% van de kiezers bij de Statenverkiezingen zijn keuze met zuiver provinciale motieven. De verschillende achtergronden van het kiesgedrag bij beide verkiezingen laten zien dat provinciale politici bij de verkiezingen minder vaak worden beoordeeld op hun beleidsprestaties en verkiezingsbeloften dan de kandidaten voor de gemeenteraad. De democratische inbedding van het lokale bestuur is dus sterker dan die van het provinciebestuur. Verder laten de uitkomsten van deze exitpoll zien dat de kiezer goed in staat blijkt te zijn om lokale en provinciale verkiezingen te onderscheiden. Het landelijke campagne-geweld rond de Provinciale Statenverkiezingen blijkt vooral de electorale voorkeuren voor de provinciale verkiezingen te hebben beïnvloed (zoals ook uit de stemmotieven bij de provinciale verkiezingen is op te maken), terwijl het stemgedrag bij de raadsverkiezingen er redelijk goed tegen bestand is gebleken.²⁰

6. Besluit: over de betekenis van politisering en timing

De herindelingsoperaties die zich in het midden van de jaren negentig in Noord-Brabant hebben voltrokken, maakten deze provincie onbedoeld tot een geschikt laboratorium voor onderzoek naar verschillende typen raadsverkiezingen. Tussentijdse herindelingsverkiezingen (die in het teken stonden van het verzet tegen de herindeling) konden zo worden vergeleken met reguliere raadsverkiezingen (die vaak als opmaat golden voor naderende Tweede-Kamerverkiezingen). Doordat bij een aantal van deze ongelijksoortige raadsverkiezingen hetzelfde verkiezingsonderzoek is verricht, is het mogelijk

om tot een meer gedetailleerde vergelijking te komen. De resultaten van de vijf verschillende exitpolls geven hiermee een verhelderend beeld van de betekenis van politisering en timing voor de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen en het eigen karakter ervan (zie tabel 3).

Tabel 3. Overzicht gegevens exitpolls

	<i>karakter</i>	<i>opkomst, in %</i>	<i>lokaal motief (of: herindelings van invloed, in %)</i>	<i>aanhang lokale lijsten, in %</i>
Tilburg '94	-regulier; -opmaat voor Tweede-Kamerverkiezing	56,8	27,2	13,7
Den Bosch '95	-tussentijds -herindelingsverkiezing	tot: 45,6 stad 39,8 dorp 67,0	tot: 24,3 stad 7,0 dorp 64,1	tot: 36,6 stad 22,6 dorp 68,3
Breda '96	-tussentijds -herindelingsverkiezing	tot: 38,2 stad 34,6 dorp 59,1	tot: 27,4 stad 5,4 dorp 49,7	tot: 24,3 stad 16,4 dorp 32,3
Den Bosch '98	-regulier -post-herindeling -opmaat voor Tweede-Kamerverkiezing	tot: 54,1 stad 50,8 dorp 66,8	tot: 44,7 stad 37,9 dorp 62,7	tot: 35,1 stad 27,0 dorp 56,6
Tilburg '99	-post-herindeling -combinatie met Statenverkiezingen	tot: 41,6 stad 35,8 dorp 58,2	tot: 41,4 stad 38,7 dorp 51,3	tot: 15,1 stad 9,4 dorp 36,1

scherpe politieke tegenstellingen hebben hogere opkomst tot gevolg...

Als herkenbare politieke tegenstellingen de inzet vormen van de verkiezingen, neemt de opkomst toe. Deze veelgehoorde veronderstelling wordt duidelijk bevestigd door de opkomstcijfers bij de vijf genoemde raadsverkiezingen. De extreem lage opkomstcijfers bij de tussentijdse herindelingsverkiezingen in Den Bosch (1995) en in Breda (1996) laten zien, dat de kiezer wegblijft als de verkiezingen naar zijn oordeel 'nergens over gaan'. Bij herindelingsverkiezingen gaat het immers vooral om de samenvoeging van gemeenteraden; voor het gevoerde of te voeren beleid is niet zoveel aandacht. Voor de genoemde herindelingsverkiezingen kwam daar nog bij dat deze verkiezingen geheel op zichzelf stonden, zodat de landelijke politiek, die anders nog voor enige opwinding kan zorgen, nu op de achtergrond bleef. Politieke tegenstellingen hadden vooral betrekking op de herindeling zelf, meer in het bijzonder de vertegenwoordiging van de geannexeerde gemeenten in de nieuwe raad. De wensen of problemen van de kiezer stonden veel minder centraal. De bewoners

van de stad, voor wie de herindeling geen grote verandering betekende en die daarom nogal onverschillig stonden tegenover de herindelingsdiscussie, was er kortom weinig reden om te gaan stemmen. Voor de kiezers uit de geannexeerde randgemeenten daarentegen des te meer: voor hen waren de verkiezingen de laatste mogelijkheid om zich uit te spreken tegen de herindeling. Het feit dat de herindelingsdiscussie en de politieke tegenstellingen die hiermee samenhangen hen wel tot de verbeelding spraken, vertaalde zich dan ook in relatief hoge opkomstcijfers in deze nieuwe stadsdelen.

...en versterken het eigen karakter van verkiezingen

Het spreekt voor zich dat herindelingsverkiezingen, zeker als ze niet rond landelijke verkiezingen worden gehouden, niet snel gedomineerd zullen worden door de landelijke politiek. Bij deze verkiezingen draait het om specifiek lokale issues rondom het herindelingsproces, hoewel deze zoals gezegd maar door een beperkt deel van het electoraat relevant gevonden worden. Van deze kiezers heeft een ruime meerderheid zich bij de raadsverkiezingen laten leiden door het oordeel over de herindeling. Opvallend is dat het eigen karakter van de gemeenteraadsverkiezingen ook na de herindeling vooralsnog gehandhaafd blijft. Omdat in de nieuwe gemeente de onderlinge tegenstellingen tussen de verschillende stadsdelen sterker zijn geworden, spelen landelijke thema's een minder sterke rol. Bij de post-herindelingsverkiezingen in Den Bosch en Tilburg heeft de kiezer zich relatief vaak laten leiden door lokale stemmotieven. Verder is de aanhang van lokale politieke partijen gelijk gebleven of toegenomen. Waar een NIPO-peiling in 1998 aangaf dat ongeveer een kwart van de kiezers de keuze voor de gemeenteraadsverkiezingen zou laten afhangen van lokale overwegingen, bleken de Bossche en Tilburgse kiezers veel vaker op grond van lokale motieven te stemmen bij de raadsverkiezingen. Dit geldt vooral voor de kiezers in de geannexeerde dorpen, hetgeen naast sociale en demografische kenmerken een belangrijke verklaringsgrond kan zijn voor de hogere verkiezingsopkomst aldaar.

timing van verkiezingen beïnvloedt opkomst

De vergelijkende analyse van de genoemde raadsverkiezingen wijst uit dat het spreiden of combineren van verkiezingen een wezenlijke invloed heeft op de opkomst. De extreem lage opkomstcijfers bij herindelingsverkiezingen laten zien dat spreiding van raadsverkiezingen een negatieve invloed heeft op de verkiezingsopkomst. Ook de post-herindelingsverkiezingen in Tilburg, die niet gelijktijdig werden gehouden met raadsverkiezingen in de rest van het land, kenden een lagere opkomst dan in steden van vergelijkbare omvang een jaar eerder. Het combineren van verkiezingen lijkt daarentegen een opkomstbevorderend effect te hebben. Bij de gecombineerde verkiezingen in het westelijk deel van Noord-Brabant in 1999 hebben echter alleen de Statenverkiezingen hiervan profijt gehad. De verkiezingen met lage opkomstcijfers trekken zich zo

als het ware op aan verkiezingen die meer tot de verbeelding spreken. Vanuit dit perspectief bezien zouden gemeenteraadsverkiezingen kunnen profiteren van een combinatie met landelijke verkiezingen.

timing heeft nauwelijks betekenis voor de nationalisering van raadsverkiezingen

Een opvallende bevinding van de verschillende exitpolls is dat de timing van verkiezingen hoegenaamd geen invloed heeft op de mate van nationalisering. Zo moet het argument dat spreiding leidt tot een versterking van het eigen karakter van lokale verkiezingen, op grond van de exitpolls worden genuanceerd. Het lokale karakter van de tussentijdse herindelingsverkiezingen in Den Bosch bleek niet groter dan bij de post-herindelingsverkiezingen die vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen werden gehouden. Zoals gezegd lijkt de verscherping van lokale tegenstellingen na een herindeling de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen in te dammen. De politieke cultuur van een gemeente - de aanwezigheid van aansprekende lokale tegenstellingen en de wijze waarop politieke partijen zich hierop profileren - lijkt een grotere invloed te hebben op de nationalisering van raadsverkiezingen dan timing.

De verwachting dat een combinatie van verkiezingen afbreuk doet aan het lokale karakter van gemeenteraadsverkiezingen, blijkt eveneens te moeten worden bijgesteld. Tegen de verwachting in stemde men bij de combiverkiezingen in Tilburg niet automatisch twee keer op dezelfde partij. Door te kiezen voor lokale partijen of door op twee verschillende landelijke politieke partijen te stemmen, lieten de Tilburgse kiezers zien goed in staat te zijn om verschillende verkiezingen te onderscheiden. Hoewel de provinciale verkiezingen sterk gedomineerd werden door landelijke politieke thema's, heeft dit dan ook nauwelijks weerslag gehad op het lokale stemgedrag. Waar de Tilburgse kiezer bij de provinciale verkiezingen vooral op grond van landelijke overwegingen had gestemd, onderbouwde hij zijn keuze voor de lokale verkiezingen juist vaker met lokale stemmotieven.

noten

1. Zie onder anderen P.W. Tops, *Moderne regenten*, Amsterdam/Antwerpen, 1994; P.G. Castenmiller, *Onverschillige democratie. Betrokkenheid bij de lokale politiek*, Amsterdam, 1994; C. van der Eijk, P. Pennings en A.C. Wille (1992), 'Politieke betrokkenheid: is de burger afgehaakt?', in: J. van Holsteyn en G. Irwin, red., *De Nederlandse Kiezer 1989*, Amsterdam, 1992.
2. Tops, *op.cit.*, M.F.J. van Tilburg, *Lokaal of nationaal? Het lokale karakter van de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlandse gemeenten (1974-1990)*, Den Haag, 1993.
3. Staatscommissie Dualisme en lokale democratie, *Dualisme en lokale democratie*, Alphen aan den Rijn, 2000.
4. W. Derksen, 'Elke gemeente moet zelf verkiezingsdatum bepalen', in: *NG-magazine*, 1990, nr. 7, 8; P.W. Tops e.a., *Lokale democratie en bestuurlijke*

- vernieuwing in Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Nijmegen en Zwolle*, Delft, 1991; D.J. Elzinga, 'Elke provincie een eigen tijdstip voor raads- en Statenverkiezingen', in: *Binnenlands Bestuur*, 3 september 1986, 29.
5. Van Tilburg, *op.cit.*
 6. P. Depla en P.W. Tops, *Betekenis van spreiding van gemeenteraadsverkiezingen voor opkomst en 'nationalisering'*, Tilburg, 1997.
 7. M.J.G.J.A. Boogers, R. Weterings en C.A.T. Schalken, 'Gemeenten profiteren meest van gecombineerde verkiezing', in: *Binnenlands Bestuur*, 12 maart 1999, 26-28.
 8. J.W. van Deth, *Op zoek naar de verloren politiek*, Nijmegen, 1990.
 9. M.J.G.J.A. Boogers en R. Weterings, 'Een verkiezingsdag in Zweden is goed voor lokale stembus', in: *Binnenlands Bestuur*, 6 februari 1998, 22-23.
 10. P. Depla, C.A.T. Schalken, P.W. Tops, *De kiezer gewogen. Verslag van de Tilburgse exitpoll gemeenteraadsverkiezingen 2 maart 1994*, Tilburg, 1994.
 11. P. Depla, *Technologie en de vernieuwing van de lokale democratie*, Den Haag, 1995.
 12. P. Depla, P.W. Tops en R. Weterings, *Kroniek van een gedwongen huwelijk: de bijzondere geschiedenis van de samenvoeging van Rosmalen en 's-Hertogenbosch*, Delft, 1996.
 13. P. Depla, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *Een bijzondere dag. De eerste gemeenschappelijke raadsverkiezingen van Rosmalen en 's-Hertogenbosch geanalyseerd*, Tilburg, 1996.
 14. P. Depla, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *De achterkant van de uitslag. Verslag van de Bredase schaduwverkiezingen op 27 november 1996*, Tilburg, 1997.
 15. R. Weterings en M. Boogers, 'Het Rosmalen-effect wordt een weglek-effect', in: *Brabants Dagblad*, 3 maart 1998.
 16. R. Weterings, M. Boogers, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *Voorbij het Rosmalen effect?, Verslag van een schaduwverkiezing bij de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart 1998 in 's-Hertogenbosch*, Tilburg, 1998.
 17. R. Weterings, M. Boogers, C.A.T. Schalken en P.W. Tops, *Kiezen in combinatie. Verslag van een exitpoll bij de gemeenteraadsverkiezingen van 3 maart 1999 in de gemeente Tilburg*, Tilburg, 1999.
 18. J.I.H. Janssen, E.J.L. Verdellen, A.F.A. Korsten en B.J.M. van Essen, *Limburg kon op! Een onderzoek naar de lage opkomst bij provinciale en nationale verkiezingen*, Maastricht, 1998.
 19. P.G. Castenmiller, *Burgers over lokaal bestuur. Ontwikkelingen sinds 1982*, Den Haag, 1998.
 20. Boogers, Weterings en Schalken, *op.cit.*